

Zofia Sawicka *

STAGNACJA CZY EWOLUCJA? SYSTEMY POLITYCZNE PAŃSTW ARABSKICH PO ARABSKIEJ WIOŚNIE LUDÓW – UWAGI OGÓLNE

Streszczenie

Arabska Wiosna była jednym z najważniejszych wydarzeń na Bliskim Wschodzie w XXI w. Masowe protesty obaliły długoletnich przywódców państw arabskich lub wymogły na władzach pewne reformy. Zachód oczekiwał, że wydarzenia te przyczynią się do demokratyzacji tego regionu świata, jednak dekadę po Arabskiej Wiośnie jej bilans wydaje się tragiczny. Procesy demokratyzacyjne nie spełniły pokładanych w nich nadziei, a w kilku państwach doszło do krwawych konfliktów, które trwają do dziś. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian, które wbrew powszechnej opinii zaszły w systemach politycznych państw arabskich po Arabskiej Wiośnie, a które świadczą o ewolucji tych systemów. Autorka, wychodząc od analizy instytucji państwa na Bliskim Wschodzie od czasów klasycznych do współczesności, ukazuje sposób pojmowania państwa w świecie arabskim, a także różne jego modele wyróżnione na podstawie stylu rządzenia. Pokazuje również zależność pomiędzy przebiegiem Arabskiej Wiosny oraz zachodzącymi później przemianami a rodzajem utrzymywanego reżimu. Tak przeprowadzona analiza ma za zadanie pokazać, że ewolucja systemu politycznego dokonała się w każdym z państw arabskich, jednak ze względu na uwarunkowania kulturowe i historyczne ma odmienny charakter od oczekiwanych przez Zachód przemian demokratycznych.

Słowa kluczowe: system polityczny, państwa arabskie, Arabska Wiosna, demokracja

Wstęp

Arabska Wiosna jest niewątpliwie jednym z najważniejszych wydarzeń na Bliskim Wschodzie¹ w XXI w. Skala i tempo wydarzeń, masowe demonstracje, upadek i dekompozycja istniejących systemów politycznych zaskoczyły nawet najbardziej uważnych obserwatorów tego rejonu

* Uniwersytet Rzeszowski, e-mail: zsawicka@ur.edu.pl, ORCID: 0000-0001-7679-5303.

¹ Współcześnie termin „Bliski Wschód” jest stosowany w bardzo szerokim kontekście geograficznym i obejmuje obszary od Maroka po Afganistan i w takim też rozumieniu został użyty w artykule.

świata. Mimo że problemy demograficzne, bunt młodego pokolenia, problemy gospodarcze i społeczne były już wcześniej sygnalizowane przez znaczną część badaczy Bliskiego Wschodu², to jednak nikt nie przewidział, że „arabska ulica” będzie w stanie obalić przywódców, których władza wydawała się wieczna, lub że uda jej się przekształcić istniejący system rządów. Przemiany te miały przecież miejsce w jednym z najbardziej spetryfikowanych politycznie i kulturowo regionów świata.

Dziesięć lat po Arabskiej Wiośnie jej bilans w oczach zachodniego obserwatora jest przygnębiający. Bardzo kruchy system demokratyczny w Tunezji, który powstał po Arabskiej Wiośnie, wobec wojny domowej w Syrii czy Jemenie wydaje się za małym osiągnięciem, aby wydarzeniom sprzed dekady przypisać sukces. Perspektywa zachodniego obserwatora jest jednak często zawężona do oceny tych wydarzeń jedynie w kontekście demokratycznych przemian rozumianych na sposób zachodni. Ocenie tej wymykają się przemiany, które zachodzą w samych społeczeństwach arabskich i które prowadzą do zmiany myślenia o możliwościach uczestnictwa i wpływu na życie polityczne mieszkańców tych państw³. Ponadto warto się zastanowić, czy rzeczywiście głównym celem Arabskiej Wiosny były przemiany demokratyczne. Zrozumienie kultury arabskiej sugeruje, że dążenia do demokracji⁴ pojmowanej na sposób zachodni nie były głównym czynnikiem, który wyprowadził Arabów⁵ na ulicę. Dlatego też brak gruntownych przemian demokratycznych nie musi oznaczać całkowitej porażki Arabskiej Wiosny.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian, które wbrew powszechnej opinii zaszły w systemach politycznych państw arabskich⁶ po Arabskiej Wiośnie, a które świadczą o ewolucji tych systemów. Autorka, wychodząc od analizy instytucji państwa na Bliskim Wschodzie od czasów klasycznych do współczesności, ukazuje sposób pojmowania

² Zob. A. Bayat, *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford 2010.

³ Zob. N. Feldman, *The Arab Winter: A Tragedy*, Princeton 2020.

⁴ Demokracja jako ustrój, który zakłada udział obywateli w sprawowaniu władzy oraz zawiera takie elementy, jak: pluralizm polityczny, równość wobec prawa, prawa obywatelskie, prawa człowieka oraz społeczeństwo obywatelskie.

⁵ Arabowie w rozumieniu wspólnoty kulturowej, ludność uznająca za ojczysty język arabski, zamieszkująca świat arabski.

⁶ Świat arabski rozciąga się od Pacyfiku po Ocean Indyjski. Liga Państw Arabskich liczy obecnie 22 państwa, spośród których nie wszystkie kraje zaliczane są do kręgu państw arabskich. Termin ten bowiem nie został wyraźnie zdefiniowany w nauce. Jego ramy wyznaczają zachodzące na siebie kryteria historyczne, kulturowe, polityczne, językowe i religijne. Obecnie do państw arabskich zalicza się: Mauretanię, Algierię, Maroko, Tunezję, Egipt, Libię, Sudan, Syrię, Jordanię, Arabię Saudyjską, Irak, Liban, Jemen, Oman, Katar, Kuwejt, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Bahrajn i Autonomię Palestyńską.

państwa w świecie arabskim, a także różne jego modele wyróżnione na podstawie stylu rządzenia. Pokazuje również zależność pomiędzy przebiegiem Arabskiej Wiosny oraz zachodzącymi później przemianami a rodzajem utrzymywanego reżimu.

Tak przeprowadzona analiza ma za zadanie pokazać, że ewolucja systemu politycznego dokonała się w każdym z państw arabskich, jednak ze względu na uwarunkowania kulturowe i historyczne ma odmienny charakter od oczekiwanych przez Zachód przemian demokratycznych. Odmienność ta nie oznacza jednak stagnacji, zmiany te zachodzą raczej na drodze reformacji i zmierzają w kierunku systemu, który można określić mianem „demokracji bliskowschodniej”, a ich efekty mogą być widoczne za kilka lat, a nawet dekad.

Instytucja państwa na Bliskim Wschodzie

a) Państwo klasyczne

Fundamenty państwa muzułmańskiego kształtowały się już za życia proroka Mahometa oraz jego następców. Na obszarach, gdzie rodził się islam, dochodziło do powstania nowej społeczności – wspólnoty wierzących – narodu Mahometa. Pierwszym dokumentem, który niejako normował stosunki nowej wspólnoty, była „Konstytucja Medynejska”, w której obowiązki prawne, związki plemienne oraz funkcjonujące tradycje zostały podporządkowane koncepcji braterstwa muzułmańskiego. To tam po raz pierwszy w historii państwa muzułmańskiego powstały pierwsze gwarancje dotyczące praw ludności, zasady płacenia podatków, zasady arbitrażu oraz prawa pokoju i wojny. Wprowadzenie takich regulacji przez Mahometa miało za zadanie budowę jednolitej społeczności, w oparciu o zupełny system wartości, którego podstawą był islam⁷.

W miarę rozwoju państwa pojawiały się kolejne problemy organizacyjne, które należało rozwiązać. Najważniejszą kwestią w tamtym czasie było zagwarantowanie jak najlepszego funkcjonowania na ziemi bożego prawa, w związku z czym religia zaczęła regulować wszelkie aspekty życia człowieka, a podział na *sacrum* i *profanum* okazał się niemożliwy.

W miarę rozwoju muzułmańskiej teorii politycznej filozofowie muzułmańscy (np. Al-Farabi, Ibn Chaldun, Al-Ghazali) doszli do wniosku, że fundamentem państwa muzułmańskiego jest władca sprawiedliwy, oddany swoim obywatelom, który zdobywa zwolenników dzięki swojemu charakterowi, a nie przemocy. Państwo istnieje dzięki władcy i to on

⁷ M. Samojedny, *Klasyczny model państwa muzułmańskiego* [w:] *Acta Erasmiana VI. Ze studiów nad prawem, administracją i ekonomią*, red. M. Sadowski, Wrocław 2014, s. 180.

nadaje mu kształt, a jego władza powinna polegać na egzekwowaniu takich działań poddanych, które będą zgodne z wymogami świata ziemskiego i świata boskiego⁸.

W muzułmańskim państwie klasycznym władza świecka i religia były ze sobą ściśle związane, przez wiele wieków symbolem zarówno władzy świeckiej, jak i religijnej na ziemi był kalifat. Kalifat upadł w 1258 r., ale w latach późniejszych wielu władców korzystało z autorytetu tej instytucji, aby legitymizować swoje rządy⁹.

b) Imperium Osmańskie

Po upadku kalifatu Abbasydów Osmanowie uznali się dziedzicami zwierzchnictwa religijnego nad światem islamu. Warto zaznaczyć, że za ich panowania państwowość definiowana była poprzez aspekt religijny, a nie narodowy, a Osmanowie szczególną uwagę zwracali na muzułmański, a nie turecki charakter swojego państwa. Rozwój imperium osmańskiego wiązał się z nieuchronnym upadkiem dawnego świata arabskiego. Prowincje arabskie zostały włączone do państwa tureckiego i znalazły się na jego peryferiach zarówno pod względem politycznym, jak i kulturowym. Arabowie mieli stać się kolejnym narodem podbitym, który miał pracować na chwałę nowego imperium. Lokalnym rodem arabskim nowe władze pozwoliły zachować dotychczasowe przywileje pod warunkiem uznania władzy sultana oraz płacenia podatków i dostarczania kontyngentów wojskowych. Arabowie w większości akceptowali rządy władców tureckich, ponieważ oparcie władzy na aspekcie religijnym czyniło z nich członków wspólnoty wierzących. Warto zaznaczyć, że dopiero interwencja Zachodu sprawiła, że Turcy zaczęli być postrzegani przez Arabów jako jeszcze jedni kolonizatorzy¹⁰.

Ponadto dotychczasowe doświadczenia historyczne sprawiły, że Arabowie nie czuli się wspólnotą narodową, ale kulturową, silnie utożsamiali się z własnym plemieniem, klanem, punktem odniesienia były też religia i wspólna tradycja.

c) System kolonialny i powstawanie niezależnych państw

Po upadku Imperium Osmańskiego terytoria arabskie dostały się pod ścisłą kontrolę mocarstw europejskich: Francji, Wielkiej Brytanii i Włoch¹¹.

⁸ K. Czajkowska, A. Dawid-Sitko, *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2012, s. 62–74.

⁹ Zob. J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001.

¹⁰ D. Madeyska, *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, Warszawa 1988, s. 42–50.

¹¹ Mandat francuski obowiązywał na terenach dzisiejszej Tunezji, Algierii, Maroka i Syrii, do Włoch należała Libia, natomiast Wielka Brytania miała swój protektorat nad

Każde z tych państw prowadziło własną politykę wobec zajmowanych terenów, której wpływ jest widoczny do dzisiaj, np. w administracji państwowej czy w postaci poszczególnych słów używanych w dialektach¹².

W ciągu kilku dekad dokonana się ogromna zmiana systemowa. Ludność, która do tej pory zamieszkiwała jedno imperium z jedną władzą centralną, została podzielona pomiędzy obce potęgi. Państwa, które miały walczyć o niepodległość, najpierw bardzo długo były prowincjami Imperium Osmańskiego, a od lat 80. XIX w. większość z nich znalazła się pod „opieką” kolonizatorów.

Arabski ruch narodowyzwolenczy zrodził się w okresie międzywojennym. Jako ostatnia niepodległość zdobyła Algieria w 1962 r. Powstające organizmy państwowe szybko musiały uporać się z kilkoma kwestiami, które były konsekwencją dotychczasowej polityki. Po pierwsze musiały określić poziom wspólnoty i lojalności. Z jednej strony głoszono hasła panarabskie i panislamskie, które wyrastały ponad poziom narodowy, z drugiej wciąż silne pozostawały związki plemienne czy klanowe, które mogły doprowadzić do wewnętrznej erozji państwa narodowego. Warto podkreślić, że w początkowej fazie nacjonalizm arabski miał bardziej charakter antykolonialny niż był świadomą walką o wyzwolenie narodowe¹³. Budowie państw narodowych służyły różne formy dyktatury, w tym lewicowe dyktatury świeckie i zapożyczone z Zachodu ideologie społeczne, jak modernizm i socjalizm.

Dopiero w połowie XX w. (który przyjmuje się za moment oddzielenia okresu kolonialnego od tego, który nastąpił później) pojawił się nacjonalizm egipski, sryjski, iracki czy libijski. Kolejną kwestią był ustrój polityczny nowo powstałych państw, gdzie Wielka Brytania wobec swoich byłych kolonii forsowała monarchię, Francja opowiadała się za republiką, natomiast nowe elity arabskie miały różne koncepcje przyszłej władzy¹⁴.

Warto podkreślić, że obecny kształt terytorialny państw arabskich ostatecznie ukształtował się w okresie kolonialnym i był niezależny od podziałów etnicznych czy językowych, co prowadzi do wniosku, że należy uznać państwo za element niezależny w stosunku do języka i narodu¹⁵.

Egiptem i terenami współczesnego Izraela, Palestyny i Jordanii. Do jej kolonii zaliczały się również: Jemen, Oman, państwa Zatoki Perskiej i Irak. Jedyne państwem arabskim, które powstało bez pomocy kolonizatorów, jest Arabia Saudyjska.

¹² Zob. A. Hourani, *Historia Arabów*, Gdańsk 2002.

¹³ K. Czajkowska, A. Dawioł-Sitko, *op. cit.*, s. 84–96.

¹⁴ Zob. G. Corm, *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956–2003*, Warszawa 2003.

¹⁵ R. Szul, *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009, s. 367–372.

Po wyzwoleniu każde z państw arabskich poszło własną drogą rozwoju¹⁶. Wszystko to sprawiło, że świat arabski, wbrew obiegu opinii zachodnich obserwatorów, nie jest monolitem, bowiem państwa różnią się stopniem rozwoju, stylem rządzenia, rolą religii w życiu publicznym czy nawet językiem.

Rola i funkcje państwa we współczesnym świecie arabskim

Wszystkie państwa arabskie są państwami niedemokratycznymi, część z nich to dziedziczne monarchie konstytucyjne, część to republiki, w których głową państwa jest prezydent, zwykle sprawujący swą funkcję przez wiele lat (np. Ben Ali w Tunezji – 23 lata, Mubarak w Egipcie – 30 lat). Niemal wszędzie istnieje fasadowy system demokratyczny, odbywają się wybory parlamentarne i prezydenckie, istnieją partie polityczne, w konstytucjach widnieją zapisy gwarantujące wolność słowa i przestrzeganie praw obywatelskich. Mimo to poszczególne systemy autorytarne skutecznie ograniczają prawa człowieka, chociaż należy zaznaczyć, że w różnym stopniu.

Taka sytuacja była i jest możliwa ze względu na odmienne niż na Zachodzie pojmowanie roli i funkcji państwa oraz zasad przyjętych na początku tworzenia się państwowości arabskich. Istotą relacji między państwem a jego obywatelami jest ich całkowita podległość wobec władzy (w dużej mierze opierająca się na zasadach kultury arabskiej i islamu). Państwo kontroluje wszystkie aspekty życia społecznego, nie pozwalając na powstanie żadnych inicjatyw oddolnych. Cechą charakterystyczną tych państw jest silne jednoosobowe przywództwo, które opiera się na armii i rozbudowanej biurokracji, co pociąga za sobą nieograniczony rozwój korupcji¹⁷. Kraje arabskie wyrosły z patrymonialnego sposobu pojmowania państwa, który według Maxa Webera charakteryzował się następującymi cechami:

- system polityczny był instrumentalnie wykorzystywany przez dziedzicznego władcę wedle jego uznania;
- nie istniał podział na sektor publiczny i prywatny;
- następował rozwój kapitalizmu zależnego;

¹⁶ Wobec toczącej się Zimnej Wojny z reguły każdy kraj arabski po wyzwoleniu otrzymywał ofertę pomocy bądź to od Stanów Zjednoczonych, bądź od ZSRR; większość państw wybrała protektorat Moskwy.

¹⁷ A. Anbarani, *Typology of Political Regimes in North Africa before Arab Spring. Case Study of Egypt, Tunisia and Libya*, „International Journal of Asian Social Science”, 2013, nr 3, s. 1089–1096, <http://www.aessweb.com> (15.04.2020).

- podejmowanie decyzji w tym systemie należało do władcy, a nie do instytucji rządowych;
- promowano nepotyzm;
- armia była prywatną własnością władcy;
- istniał głęboki związek między władzą a zwierzchnikami religijnymi ze względu na potrzebę uzasadnienia legitymacji władcy poprzez religię¹⁸.

Zgodnie z tą charakterystyką w tym typie państw to do władcy należała cała władza polityczna, bez żadnych ograniczeń. Ten rodzaj legitymacji przez wieki dominował w krajach Afryki Północnej i Azji. W porównaniu do zachodnich społeczeństw, gdzie wykształciła się legitymizacja racjonalno-legalna, w krajach arabskich ten proces nie nastąpił – tradycyjna legitymizacja władzy rozpadła się, nie powstał natomiast system racjonalno-prawny. Państwa arabskie przyjęły organizacyjne rozwiązania administracji europejskiej, trójpodział władzy, konstytucjonalizm, lecz nie zaadaptowały europejskiej kultury politycznej. Tradycyjne powiązania osobowe nie sprzyjały wykształceniu się społeczeństwa obywatelskiego, które odgrywa ważną rolę w systemie demokratycznym. Umacniały się za to wspólnotowe więzi lokalne, oparte na patrymonializmie¹⁹. Autorytarne systemy polityczne, które powstały po uzyskaniu przez państwa arabskie niepodległości, można zaliczyć do tzw. neopatrymonializmów. Neopatrymonializm stanowi połączenie dwóch czynników. Pierwszym jest patrymonialna struktura władzy polegająca na tym, że władca uważa państwo za swoją własność. Opiera swe rządzenie na utrzymywaniu klientów, którym w zamian za lojalność daje korzyści majątkowe. Drugim jest oparcie władzy na nowoczesnej biurokracji na wzór zachodni²⁰. Ponadto systemy te charakteryzują się m.in. takimi cechami, jak:

- słabość legitymizacji władzy;
- obecność arbitralnych rządów jednostki;
- obecność nepotyzmu, klientelizmu²¹, dominacja rządzącego klanu, rodziny, itp.;

¹⁸ Zob. B.S. Turner, *Weber and Islam*, London 1998, s. 75–92.

¹⁹ K. Jędrzejczyk-Kuliniak, *Sila polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiosnie* [w:] *Problemy bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (ME-NA)*, red. R. Bania, R. Czulda, K. Zdulski, Łódź 2016, s. 55–56.

²⁰ B. Kurzyca, wywiad z Adamem Bilińskim, afrykanistą, 4.09.2006, <http://www.psz.pl> (15.05.2016).

²¹ Klientelizm w świecie arabskim odnosi się do terminu *wasta*, który oznacza wstawiennictwo bądź mediacje, zakłada istnienie nieformalnej relacji między patronem a klientem i dotyczy zarówno sfery politycznej, jak i gospodarczej. Więcej zob. K. Górak-Sosnowska, *Wasta (klientelizm) a rozwój społeczno-gospodarczy w świecie arabskim*

- brak merytokracji;
- znacząca rola wojska i policji, używanych do stosowania przemocy wobec obywateli w celu przetrwania reżimu;
- w systemach tych nie jest również realizowana zasada suwerenności narodu²².

Wielu badaczy, którzy zajmują się instytucją państwa na Bliskim Wschodzie, zwraca uwagę na dominację tej instytucji nad społeczeństwem, uznając to za cechę strukturalną państw tego regionu. W II połowie XX w. świeżo powstałe państwa, by umocnić swą pozycję, przejmowały funkcje w coraz to nowych dziedzinach życia społecznego, np. edukacji, ochronie zdrowia, gospodarce, itp. Tak rozbudowane funkcje wymagały wielkiej rzeszy urzędników i różnych instytucji, których ingerencja w działanie społeczeństwa była znacznie dalsza niż w znanym w Europie modelu etatyzmu. W warunkach autorytarnych instytucje te stały się narzędziem do całkowitego podporządkowania społeczeństwa władzy. Należy jednak zauważyć, że tak rozbudowany aparat państwowy nie gwarantował państwu ani skuteczności, ani siły²³. Według badacza Adhama Saoulinego, słabość państw bliskowschodnich jest związana z ich późnym uformowaniem się, tzn. najpierw powstały jako jednostki terytorialne, a dopiero później jako jednostki narodowe²⁴.

Podział reżimów państw arabskich

Przedstawione wyżej uwarunkowania historyczne i kulturowe doprowadziły do wykształcenia się w systemach politycznych państw arabskich specyficznych typów reżimu. Ich ciekawego podziału dokonują Clement M. Henry i Robert Springborg, którzy dzielą je na: państwa-bunkry, republiki despotyczne, monarchie i demokrację konsensualną.

Państwa-bunkry, do których przed Arabską Wiosną zaliczano np. Syrię, Jemen czy Libię, są najbardziej restrykcyjne wobec swoich obywateli, z wysokim stopniem kontroli politycznej i gospodarczej, gdzie władza jest sprawowana przez ludzi wywodzących się z konkretnych plemion lub grup religijnych. Władza ta nie ma legitymacji społecznej,

[w:] *Kulturowe uwarunkowania rozwoju w Azji i w Afryce*, red. K. Górak-Sosnowska, J. Jurewicz, Warszawa 2010, s. 255–268.

²² A. Anbarani, *op. cit.*, s. 1092.

²³ J. Zdanowski, *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Procesy genezy i czynniki trwania*, Kraków 2014, s. 16–17.

²⁴ A. Saouli, *The Arab State. Dilemmas of late formation*, London–New York 2012, s. 50–51.

w związku z tym, by się utrzymać, sprawuje rządy autorytarne i tłumi wszelką autonomiczną działalność aktorów społecznych.

W republikach despotycznych (Egipt, Tunezja) występuje kontrolowana liberalizacja gospodarcza i fasadowa demokracja, gdyż władza nie wywodzi się ze struktur plemiennych czy religijnych i w pewnym stopniu zależy od poparcia społecznego, co powoduje większą – niż w przypadku państw-bunkrów – swobodę gospodarczą i polityczną.

Z kolei monarchie (np. Jordania, Maroko, Arabia Saudyjska, Oman) cechują się lepszym poziomem życia oraz szerszymi swobodami gospodarczymi (ale nie kulturowymi, liberalizm występuje raczej wyłącznie w sferze gospodarczej), za którymi idzie większy dobrobyt obywateli.

Jedyną demokracją konsensualną według wymienionych badaczy jest Liban – gdzie występuje decentralizacja i polityka *laissez-faire*, a polityka wewnętrzna opiera się na konsensusie²⁵.

Po roku 2011 Bliski Wschód bezspornie wkroczył w fazę przemian. Rodzaj reżimu politycznego miał niewątpliwy wpływ na przebieg Arabskiej Wiosny w poszczególnych państwach arabskich, jednak, co warto zauważyć, w dyskursie mediów zachodnich Arabska Wiosna była jednowymiarowa. Tymczasem każda z tych rewolucji wobec zaprezentowanych powyżej informacji miała i ma swoją specyfikę, a ich skutek był inny w każdym kraju. Można wydzielić kilka kierunków działań podjętych przez społeczeństwa arabskie.

Typologia przeobrażeń systemowych w wyniku Arabskiej Wiosny

Z perspektywy 2021 r. można wyróżnić trzy modele zjawisk, które były wynikiem podjętych przez Arabów protestów. W pierwszym modelu, w który wpisują się monarchie krajów arabskich (jak np. Arabia Saudyjska, Oman, Jordania, kraje Zatoki czy Maroko), nie doszło do zmiany władzy. Reżimy były w stanie stłumić powstania siłą, jednocześnie poszły jednak na pewne ustępstwa i spełniły niektóre z żądań demonstrantów.

W drugim modelu – w państwach-bunkrach (w Libii, Syrii i Jemenie) – początkowo pokojowe manifestacje społeczne spotkały się z brutalną odpowiedzią władz. Geopolityczne znaczenie tych krajów doprowadziło do starcia się w nich różnych interesów regionalnych i światowych mocarstw, co ostatecznie spowodowało wybuch wojen domowych w tych państwach.

²⁵ C.H. Henry, R. Springborg, *Globalization and Politics of Development in the Middle East*, Cambridge 2001.

Trzeci model jest reprezentowany przez republiki despotyczne (Tunezję i Egipt), gdzie w wyniku protestów doszło do transformacji ustrojowej (pełnej w Tunezji i częściowej w Egipcie)²⁶.

Ciekawej próby typologii Arabskiej Wiosny dokonuje również Katarzyna Górak-Sosnowska. Wyróżnia ona sześć modeli reakcji na protesty, które grupuje w dwie główne kategorie państw: państwa, w których doszło do zmiany, oraz państwa, w których potencjał mobilizacyjny albo był zbyt słaby, by doprowadzić do zmiany, albo nie wystąpił w ogóle. Wydaje się, że model zmian w dużej mierze uzależniony był od modelu sprawowanego reżimu.

Pierwszą kategorię dzieli następująco:

– Transformacje (Egipt, Tunezja) – obalenie prezydentów w tych krajach zapoczątkowało transformację ustrojową; do ekonomiczno-społecznych postulatów protestujący dołączyli również żądania z zakresu polityki wewnętrznej. Jeśli nałożymy na ten podział wyżej dokonaną typologię reżimów, to okaże się, że sytuacja ta była możliwa wyłącznie w republikach despotycznych, gdzie władza była uzależniona od minimalnego poparcia społecznego, a gdy go zabrakło, władza musiała ulec.

– Przelewanie krwi (Libia, Syria, Jemen) – stosowanie przez władze państwa przemocy wobec obywateli; wysoki poziom autorytaryzmu blokował wyrażanie opinii sprzecznych z obowiązującą ideologią wyznawaną przez władze. Uwarunkowania wewnętrzne obydwu krajów sprawiły, że konflikt bardzo długo narastał, by gwałtownie wybuchnąć. Władze odpowiedziały siłą, w państwach tych protesty nałożyły się na istniejące podziały etniczne i religijne, co znacznie zintensyfikowało konflikty. W państwach-bunkrach opartych na klanach i powiązaniach plemiennych wszelka próba zmian jest związana z ostrym konfliktem wewnętrznym, który z reguły przeradza się w wojnę domową.

W drugiej kategorii Górak-Sosnowska wyróżnia następujące modele:

– *Désintéressement* (Arabia Saudyjska, Katar, Kuwejt, Zjednoczone Emiraty Arabskie) – w dwóch państwach (Zjednoczone Emiraty Arabskie, Katar) nie doszło w ogóle do protestów, albo były to pojedyncze protesty grup wykluczonych społecznie.

– Adaptacja (Jordania, Liban, Maroko, Oman) – sporadyczne demonstracje uliczne, na które władze odpowiedziały spełnieniem niektórych postulatów protestujących. Monarchie, które cechują się wyższym poziomem życia, były w stanie zaspokoić żądania protestujących i okazały się też bardziej elastyczne oraz odporne na próby zmiany władzy.

²⁶ T. Dodge, *Conclusion: the Middle East After the Arab Spring* [w:] *After the Arab Spring: Power Shift in the Middle East?*, LSE Ideas, Special Raport, May 2012, <http://www.lse.ac.uk> (6.06.2016).

Warto dodać, że władza bliskowschodnich monarchów ma również aspekt religijny, więc próba obalenia monarchii byłaby jednocześnie próbą zakłócenia porządku boskiego na ziemi, co nie było celem protestujących.

– Trauma przeszłości (Algieria, Irak) – w obydwu krajach doszło do demonstracji, które jednak szybko się zakończyły. Niezdolność mobilizacyjna w tych państwach była skutkiem niedawnych wydarzeń historycznych – wojny domowej w Algierii oraz wojny w Iraku. Warto jednak zaznaczyć, że w obydwu tych krajach w kilka lat po Arabskiej Wiosnie dochodziło do masowych manifestacji w celu wywarcia wpływu na władzę, co pokazuje, że potencjał Arabskiej Wiosny nie został wykorzystany.

– Spuścizna podziałów (np. Bahrajn) – Arabska Wiosna nałożyła się w tych państwach na podziały religijne i plemienne, co sprawiło, że protestujący nie mieli wystarczającej siły, aby doprowadzić do zmiany władzy²⁷.

Mimo różnych trajektorii przemian w każdym z państw arabskich doszło do zmian. Chociaż nie wszędzie były one tak spektakularne, jak w Tunezji czy Egipcie, to ich skutek, nawet tam, gdzie na pierwszy rzut oka ich nie widać, jest odczuwalny. Przede wszystkim zmieniła się świadomość obywateli świata arabskiego oraz ich postrzeganie życia politycznego w swoich krajach. Wielotygodniowe protesty w Algierii, które doprowadziły do rezygnacji z ubiegania się o kolejną prezydenturę Abd al-Aziz Butefliki²⁸, protesty w Iraku wzywające do reform gospodarczych, coraz bardziej aktywna i widoczna rola kobiet, młodzieżowe ruchy internetowe, które podejmują wiele inicjatyw mających na celu poprawę sytuacji społecznej i politycznej w ich kraju, jednoznacznie wskazują, że obywatele tego regionu świata coraz śmielej biorą udział w życiu politycznym swych państw oraz przekonali się, że mogą mieć wpływ na decyzje, które będą bezpośrednio ich dotyczyć.

Chociaż z punktu widzenia polityki rewolucyjnej Arabska Wiosna może wydawać się zmarnowanym wysiłkiem, ponieważ ani w Tunezji, gdzie rozpoczęła się fala protestów, ani w Egipcie i innych państwach regionu dekadę po tych wydarzeniach zmiana reżimu nigdy w pełni się nie przyjęła, to mimo wszystko nawet jeśli Arabska Wiosna nie zdołała zmienić gwałtownie struktur rządów, to niewątpliwie zryw ten dokonał rewolucji w myśleniu ich obywateli²⁹. Jeśli za Jeffrey'em Goldfarbem

²⁷ K. Górak-Sosnowska, *Arabska Wiosna niejedno ma imię*, „Liberte!”, 12.09.2011, <http://liberte.pl> (10.06.2016).

²⁸ Zob. Z. Sawicka, *New media – new Algerian Arab Spring?*, “Torun International Studies”, 2019, nr 12, s. 75–88.

²⁹ G. Kepel, *Arabska droga cierniowa. Dziennik 2011–2013*, Warszawa 2014.

przyjmujemy pojmowanie polityki jako czynności dnia codziennego (tzw. mikropolityka, polityka „małych rzeczy”), to tak rozumiana polityka przenika codzienne życie osób, szczególnie żyjących w systemach autorytarnych i neopatrymonialnych, jakimi są wszystkie państwa arabskie. Goldfarb twierdzi, że mikropolityka może być politycznie ważna i prowadzić do zmian polegających na utworzeniu nowej rzeczywistości społecznej za pomocą wyrazistych interakcji i dialogów na temat alternatywnych ideologii³⁰. Jeśli przyjrzeć się obecnej praktyce życia codziennego w państwach arabskich, to okaże się, że została ona fundamentalnie zmieniona przez działalność rewolucyjną. Kobiety, młodzież, najbiedniejsi, robotnicy mogli podjąć dzięki Arabskiej Wiosnie działania w kierunku równości i wolności. Aktywizm ten przyniósł materialną poprawę szerokiemu gronu zwykłych ludzi i sprzyja powstaniu nowych norm kulturowych i politycznych w większości państw arabskich, co w przyszłości może skutkować zmianą systemu politycznego³¹.

Zakończenie

Podczas trzeciej fali demokratyzacji demokracja liberalna przestała być fenomenem przynależnym jedynie do zachodniej cywilizacji. Kiedy zjawisko „trzeciej fali” rozpoczęło się w 1974 r., na świecie istniało około 40 państw w pełni demokratycznych i tylko kilka z nich było położonych poza granicami cywilizacji Zachodu. Do 1995 r. liczba państw z demokratycznym ustrojem politycznym zwiększyła się do 117. Co więcej, przejawy demokracji dawało się dostrzec w wielu sferach życia prawie we wszystkich rejonach świata, z wyjątkiem świata arabskiego. W tym regionie, mimo również postępujących swobód i procesów modernizacyjnych (np. urbanizacja, rozwój edukacji czy ekspansja środków masowego przekazu), nie udało się stworzyć wydolnego systemu demokratycznego, a jedynie tymczasowe momenty politycznej otwartości³².

Taki stan rzeczy przetrwał do pierwszej dekady XXI w. Wbrew oczekiwaniom Zachodu Arabska Wiosna również nie zdemokratyzowała Bliższego Wschodu, trudno byłoby też tego oczekiwać. Nie można bowiem

³⁰ J.C. Goldfarb, *The Politics of Small Things: The Power of the Powerless in Dark Times*, Chicago 2006.

³¹ Zob. A. Bayat, *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring*, Cambridge, 2021.

³² L. Diamond, *Why are there no Arab democracies?*, „Journal of Democracy”, January 2010, vol. 21, no 1.

zakładać linearnej transformacji od rządów autorytarnych do demokracji, zwłaszcza w regionie tak uwarunkowanym kulturowo i historycznie, gdzie instytucja państwa przeszła zupełnie inną drogę rozwoju niż w Europie. Społeczeństwa arabskie muszą znaleźć własną drogą przemian i własny model systemu politycznego, który będzie dla nich efektywny. Niewątpliwie po Arabskiej Wiośnie widoczne jest odejście Arabów od reżimów ku nowemu systemowi z namiastką hasel demokratycznych, ale Zachód powinien sobie uświadomić, że demokratyczność władzy nie jest wymogiem dla społeczeństw arabskich. Władza nie musi być demokratyczna, o ile jest sprawiedliwa³³. Sprawiedliwość ta zachowana jest w momencie konsultacji decyzji władz z grupą, którą te decyzje będą bezpośrednio dotyczyć, co z kolei odpowiada islamskiemu modelowi szury, który jest bliski i znany mieszkańcom Bliskiego Wschodu. Dlatego też kwestie demokratyczności systemu politycznego nie stanowią priorytetu dla mieszkańców państw arabskich. Co więcej, gwarantem demokracji w zachodnim wydaniu jest sekularyzm³⁴, a islamu jako religii, która podporządkowuje sobie całe życie człowieka, nie da się całkowicie oddzielić od polityki³⁵. Te wszystkie czynniki sprawiają, że obserwatorzy zachodni zdają się nie dostrzegać zmian, które zachodzą w społeczeństwach arabskich, bowiem brak przemian demokratycznych oznacza dla nich stagnację. Tymczasem Arabowie powoli stają się świadomymi obywatelami swych państw, którzy coraz częściej i chętniej biorą udział w życiu politycznym swego kraju. Ta zmiana w przyszłości może stać się podwaliną pod budowę nowego systemu politycznego, który będzie zgodny z oczekiwaniami mieszkańców tego rejonu świata, proces ten wymaga jednak czasu.

³³ Rozwój koncepcji idei sprawiedliwości jest w islamie bardzo wyraźny, z jednej strony wartość ta połączona jest ze sprawiedliwością boską – Bóg jednakowo obdarza łaskami wszystkich ludzi, z drugiej przenosi się w sferę polityki, gdzie od władzy oczekuje się równego traktowania poddanych oraz pilnowania, by wytyczone przez Boga granice nie były przekroczone (czynienie dobra i zakazywanie zła). Sprawiedliwość to zachowanie równowagi w etyce i polityce i zapewnienie obywatelom przez władzę indywidualnego szczęścia. Wolność (liberte) została przetłumaczona na język arabski jako sprawiedliwość i bezstronność. Zob. J. Danecki, *Sprawiedliwość w islamie* [w:] *Sprawiedliwość – idee a rzeczywistość*, red. P. Jaroszyński, Lublin 2009, s. 135–148.

³⁴ Sekularyzm w rozumieniu politycznym oznacza zasadę rozdziału religii od państwa oraz model monitorowania instytucji religijnych i władzy politycznej – świecki charakter jest podstawowym warunkiem zachowania modelu demokracji, społeczeństwa obywatelskiego i dynamiki kapitalistycznego sposobu wytwarzania. Zob. M. Mendel, *Idea sekularyzmu w cywilizacji muzułmańskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2010, VII nr 1, s. 109–120.

³⁵ A. Ziętek, *Demokratyzacja a islam* [w:] *Adaptacja wartości europejskich na przykładzie państw arabskich*, red. K. Stachurska, Lublin 2004, s. 37.

Bibliografia

- Anbarani A., *Typology of Political Regimes in North Africa before Arab Spring. Case Study of Egypt, Tunisia and Libya*, „International Journal of Asian Social Science”, 2013, 3(5), s. 1089–1096, <http://www.aessweb.com> (15.05.2021).
- Bayat A., *Life as Politics: How Ordinary People Change the Middle East*, Stanford 2010.
- Bayat A., *Revolutionary Life: The Everyday of the Arab Spring*, Cambridge 2021.
- Corm G., *Bliski Wschód w ogniu. Oblicza konfliktu 1956–2003*, Warszawa 2003.
- Czajkowska K., Dawioł-Sitko A., *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2012.
- Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.
- Danecki J., *Sprawiedliwość w islamie* [w:] *Sprawiedliwość – idee a rzeczywistość*, red. P. Jaroszyński, Lublin 2009, s. 135–148.
- Diamond L., *Why are there no Arab democracies?*, „Journal of Democracy”, January 2010, vol. 21, no 1.
- Dodge T., *Conclusion: the Middle East After the Arab Spring*, w: *After the Arab Spring: Power Shift in the Middle East?*, LSE Ideas, Special Raport, May 2012, <http://www.lse.ac.uk> (6.06.2016).
- Feldman N., *The Arab Winter: A Tragedy*, Princeton 2020.
- Goldfarb J.C., *The Politics of Small Things: The Power of the Powerless in Dark Times*, Chicago 2006.
- Górac-Sosnowska K., *Arabska Wiosna niejedno ma imię*, „Liberte!”, 12.09.2011, <http://liberte.pl> (10.06.2021).
- Henry C.H., Springborg R., *Globalization and Politics of Development in the Middle East*, Cambridge 2001.
- Hourani A., *Historia Arabów*, Gdańsk 2002.
- Jędrzejczyk-Kuliniak K., *Siła polityczna w mundurach – militokracja po Arabskiej Wiosnie*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA)*, red. R. Bania, R. Czulda, K. Zdulski, Łódź 2016.
- Kepel G., *Arabska droga cierniowa. Dziennik 2011–2013*, Warszawa 2014.
- Kurzycza B., wywiad z Adamem Bilińskim, afrykanistą, 4.09.2006, <http://www.psz.pl> (15.05.2021).
- Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres osmański 1516–1920*, Warszawa 1988.
- Mendel M., *Idea sekularyzmu w cywilizacji muzułmańskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2010, VII, nr 1, s. 109–120.
- Samojedny M., *Klasyfikacja modelu państwa muzułmańskiego* [w:] *Acta Erasmiana VI. Ze studiów nad prawem, administracją i ekonomią*, red. M. Sadowski, Wrocław 2014.
- Saouli A., *The Arab State. Dilemmas of late formation*, London–New York 2012.
- Sawicka Z., *New media – new Algerian Arab Spring?*, „Torun International Studies”, 2019, nr 12.
- Szul R., *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009.
- Turner B.S., *Weber and Islam*, London 1998.
- Zdanowski J., *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Procesy genezy i czynniki trwania*, Kraków 2014.
- Ziętek A., *Demokratyzacja a islam* [w:] *Adaptacja wartości europejskich na przykładzie państw arabskich*, red. K. Stachurska, Lublin 2004.

**Stagnation or evolution?
Political systems of Arab states after the Arab Spring – general remarks**

Abstract

The Arab Spring was one of the most important events that took place in the Middle East in the 21st century. Massive protests overthrew the longtime leaders of Arab states or forced some reforms on the authorities. The West expected this event to contribute to the democratization of this region of the world, but a decade after the Arab Spring, its outcome seems to be tragic. The aim of this article is to present the changes that, contrary to popular opinion, occurred in the political systems of Arab states after the Arab Spring, and which testify to the evolution of these systems. The author, starting with a diachronic analysis of state institutions in the Middle East from classical times to the present day, shows the way of understanding the state in the Arab world, as well as its various models distinguished on the basis of the style of government. It also presents the relationship between the course of the Arab Spring and the transformations that followed, and the type of regime exercised. The analysis carried out in this way is intended to show that the evolution of the political system took place in each of the Arab states, but due to cultural and historical conditions it has a different character from the democratic transformations expected by the West.

Keywords: political system, Arab states, Arab Spring, democracy